

- ¹¹ Грациози А. Указ. соч. – С.69.
¹² Чехов А.П. Указ. соч. – С.560.
¹³ Там же. – С.566.
¹⁴ Гарновский К.Н. Мелкая промышленность России в конце XIX – начале XX в. – Москва, 1995. – С.224.
¹⁵ Лобас Т.В. Экономическая деятельность земских учреждений: 1864–1914 гг. (на материалах земств Полтавской, Харьковской, Черниговской губерний). – Москва, 1997. – С.24.
¹⁶ Рыбников А.А. Мелкая промышленность и её роль в восстановлении народного хозяйства. – Москва, 1922. – С.37.
¹⁷ Васильев Ю.А. Модернизация под красным флагом. – Москва, 2006. – С.78.
¹⁸ Российский государственный архив экономики (далі – РГАЭ). – Ф.395. – Оп.2. – Д.3265. – Л.77–78; Д.3267. – Л.29.
¹⁹ Сидоровнин Г.П. Слепые поводыри: кадеты против Столыпина // Правда Столыпина. Саратовский соотечественник. – 1999. – С.265.
²⁰ РГАЭ. – Ф.1691. – Оп.6. – Д.222. – Л.14.
²¹ Пушкарёв Л.Н. Материалы по истории СССР. – Москва, 1957. – С.17.
²² Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е гг.: село. – Москва, 2001. – С.38.
²³ Семёнов В.П. Россия: полное географическое описание нашего Отечества. – Санкт-Петербург, 1899–1913. – Т.7. – С.133; Т.14. – С.249.

The article is about reorganization of society started by P.A.Stolypin, about population's resistance to his reforms and revolutionary changes that caused them.

Я.В.Стоцький*

КОНФЕСІЙНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ВНАСЛІДОК УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ 1944–1946 рр.

У статті досліджується, як процеси переселення українців із Польщі та поляків – із України відбулися на конфесійному житті релігійних громад у Західній Україні та у Східній Польщі.

Історіографія дослідження вказаної проблеми є величезною як із польської, так і з української (у т.ч. діаспорної) сторони. Тут варто відзначити проаналізовані праці таких науковців, як К.Новоковський, М.Зюлковський, Л.Корда, Я.Чернякевич, П.Еберхардт, Г.Грицюк, Є.Місило, С.Ткачов, М.Козак, М.Горний, Б.Боцюрків, Я.Лукашов, І.Білас, В.Сергійчук та ін. Автор використав дані державних архівів Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської областей, монографічні публікації українських та польських науковців, котрі базовані на джерелах центральних архівів України і Польщі та на цій основі відтворюють конфесійні трансформації внаслідок українсько-польського переселення 1944–1946 рр.

9 вересня 1944 р. в Любліні голова уряду УРСР М.Хрущов і керівник Польського комітету національного визволення (ПКНВ) Е.Осубка-Моравський підписали угоду про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян із території України. Ця угода була наслідком реалізації рішень конференції в Тегерані і першим заходом із підготовки до встановлення нових кордонів в Європі. Далі йшли рішення Ялтинської і Потсдамської конфе-

* Стоцький Ярослав Васильович – канд. іст. наук, доцент Тернопільського державного технічного університету імені Івана Пулюя.

ренцій про переселення німецького населення з Польщі та Чехословаччини, переселення між Чехословаччиною, Угорщиною та Україною.

Згідно з цією угодою були створені головні представництва уряду УРСР у справах евакуації українського населення й органи головного вповноваженого ПКНВ з евакуації польського населення – відповідно по два в Луцьку (О.Цоколь і В.Вольський) і в Любліні (М.Підгорний і З.Беднаж). Депортація українців із Польщі тривала два роки – з листопада 1944 р. до липня (включно) 1946 р. Із заключного звіту випливає, що в УРСР станом на 20 листопада 1946 р. було переселено 482 880 осіб¹. Із них у східні області УРСР переселено 159 011 осіб (32,91%), у західні – 323 641 особу (67,02%), решту областей – 228 осіб². Розселення переселенців у західних областях України було таким: у Волинській – 22 346 осіб, Дрогобицькій – 33 614, Львівській – 57 470, Рівненській – 17 102, Станіславській – 19 749, Тернопільській – 173 360³.

За цей же період (1944–1946 рр.) з території УРСР до Польщі переселено 789 982 поляка⁴ (з Волинської області – 64 798 осіб, Рівненської – 69 075, Тернопільської – 233 617, Станіславської – 77 930, Львівської – 218 711, Дрогобицької – 115 278, Чернівецької – 10 573⁵).

Українці Польщі здебільшого не бажали покидати рідні терени, але радянська і польська влади, а також бойовики Армії крайової, інші польські націоналістичні бойові групи актами вбивств, терором, знущаннями і грабунками примушували українців Закерзоння виїжджати в УРСР. Такі ж акції проти поляків західних областей України чинили відділи УПА, примушуючи поляків перебиратися на територію Польщі.

Виходячи із цієї загальної статистичної картини депортації поляків із Західної України до Польщі та депортації українців із українських етнічних територій Надсяння, Лемківщини, Холмщини і Підляшшя (хоч є незначні статистичні розбіжності між польською, українською і радянською історіографією), нас цікавить у цьому контексті конфесійний аспект переселення. Як воно (переселення) змінило релігійну карту Західної України, як відбилася ця акція на долі різних релігійних громад і священнослужителів, у т. ч. й на українських етнічних теренах Польщі?

Терором із боку польського збройного підпілля було охоплено весь український етнічний терен, особливо Надсяння і Холмщину. Польські підпільні загони з 15 листопада 1944 до 12 липня 1946 рр. вчинили 180 збройних нападів на українські села і вбили 4670 українців (у т. ч. 47 осіб повісили або втопили), 304 українські села спалили, пограбували 2268 українських сімей⁶. За цей же період від рук українських збройних формувань загинуло 583 особи польської національності: 117 у 1944 р., 368 у 1945 р., 98 у 1946 р.⁷ Окрім цих втрат, згідно з директивою НКВС/НКДБ УРСР №10-оп від 5 січня 1945 р., було заарештовано і етаповано в табори 3461 громадянина польської національності за період від 1945 р. до 15 квітня 1946 р. Із них органами НКВС було заарештовано 1919 осіб, а НКДБ – 1542 особи з таких областей: Львівської – 2206 осіб, Дрогобицької – 919, Рівненської – 148, Волинської – 135, Чернівецької – 53⁸.

Із 482 тис. депортованих до УРСР українців більшість становили греко-католики Перемишльської єпархії й апостольської адміністрації Лемківщини. Разом ці дві інституції на 1939 р. налічували 54 деканати, 767 парохій та 1 320 158 вірних. Але у зв'язку із падінням у жовтні 1939 р. Польщі до УРСР із цього загального числа відійшло 20 деканатів, 416 парохій, 808 712 вірних; на території ж Польщі залишилося 34 деканати, із них 25 – Перемишльської єпархії і 9 деканатів апостольської адміністрації Лемківщини (122 парохіяльні церкви, 74 дочірні церкви, 106 419 вірних⁹, 124 священники)¹⁰, 351 парохія (разом із апостольською адміністрацією Лемківщини), 511 466 вірних (включно із вірними 9 деканатів Лемківщини). Після 1945 р. у Польщі формально, але не

реально (депортація), налічувалося 34 деканати, 351 парохіяльна церква, 285 дочірніх церков, 51 капличка (разом 687 церковних споруд) і 511 446 вірних УГКЦ¹¹.

М.Козак подає цифру 60 убитих єпископів і священників¹² Перемишльської єпархії у 1939–1955 рр. Виокремивши жертви за періодами, бачимо, що у 1939–1943 рр. загинуло 11 отців, у 1944–1946 рр. (під час переселення) – 34 отці, у 1947–1955 рр. (операція «Вісла», репресії служби безпеки ПНР і НКВС) – 11 отців. Роки загибелі священників В.Веселого, В.Козловського, А.Радя, Р.Решетила точно не встановлено. Ця кількість загиблих священнослужителів Перемишльської єпархії УГКЦ не є остаточною. У 2000 р. з подачі А.Стех (Торонто) та з ініціативи згаданого М.Козака у стіну архікафедрального собору Івана Хрестителя у Перемишлі було вмуровано мармурову дошку з іменами 64 греко-католицьких священників-мучеників. А.Стех в альманасу «Київська церква» (2001, №2–3, стор.134–137) подає кількість 69 замордованих на теренах Закарпаття у 1940–1948 рр. єпископів і священників УГКЦ. Не оминула доля мучеництва і єпископів даної єпархії Йосафата Коциловського і Григорія Лакоту, котрі 25 і 26 червня 1946 р. були заарештовані польською владою і передані радянському МДБ. 17 грудня 1947 р. у київській в'язниці помре владика Йосафат, а через три роки в таборі Абас у Воркуті – єпископ Григорій.

Загалом у західній частині Перемишльської єпархії у вищезазначених роках було вбито понад 60 священників і понад 70 репресовано. Тільки під час операції «Вісла» в концтаборі Явожно було ув'язнено 22 греко-католицьких священників, а один із них – о. О.Колянковський – за надання релігійних відправ воюючим УПА військовим судом у Кракові був засуджений до 15 років і помер у в'язниці у Штумі 1953 р.¹³ Разом із ними у цій колишній філії Аушвіцу/Освенцима було ув'язнено 5 православних священників. Середній вік вбитого духовництва УГКЦ не перевищував 50 років. Таким чином, від рук польської армії, міліції, підпілля загинули 41 священник, 3 – померли у в'язницях, 9 – у сибірських таборах, 1 – у колишньому німецькому таборі і 10 – у радянських в'язницях НКВС¹⁴ чи МДБ. Фактично після операції «Вісла» УГКЦ була позбавлена права на існування, хоча жодних державних чи ватиканських документів про її ліквідацію не було.

Окрім людських жертв, греко-католики у Польщі зазнали ще й величезних матеріальних втрат. Цьому передувала низка декретів і розпоряджень. Так, восени 1945 р. курія перемишльського єпископа латинського обряду видала розпорядження про прийняття «порожніх» церков найближчими римо-католицькими парохіями і трактування цих церков як філій даних парохій. Для того, щоб хоч якось урегулювати становище греко-католиків у Польщі, 25 жовтня 1946 р. папа Пій XII надав кардиналам А.Гльонду й А.Сапізі (краківський митрополит) надзвичайні повноваження у відносинах до греко-католицького духовництва, котрі передбачали дозвіл священнослужителям УГКЦ проводити літургії та інші релігійні відправи в латинських костелах без необхідності зміни обряду¹⁵. 15 березня 1947 р. до державної влади звернувся єпископ із Перемишля Ф.Барда, який просив передати в розпорядження латинського духовництва рухоме і нерухоме майно колишніх парохій УГКЦ, оскільки, мовляв, значна більшість греко-католицького населення Польщі переселена до УРСР і церкви стоять пустою¹⁶. Але влада мала на це свій погляд і 5 вересня 1947 р. опублікувала декрет про перехід у власність держави майна, котре залишилося після осіб, які виїхали до СРСР¹⁷. І все ж цим декретом частково скористалися римо-католицька та Польська автокефальна православна церкви, котрі стали власниками значного числа колишніх храмів УГКЦ. Утім наступний декрет (вересень 1949 р.)¹⁸ не допускав переходу майна греко-католицької церкви до латинської, підтверджуючи право на власність Перемишльської єпархії й апостольської адміністрації Лемківщини

УГКЦ тільки держави. Тож із 689 греко-католицьких храмів, котрі після 1945 р. залишилися на території Польщі, були повністю знищені 304 (44%); перейняли у своє користування римо-католицька – 245 (35,6%) і Польська автокефальна православна церква – 28 (4,1%); храми-пустки – 34 (5%); храми, використовувані для державно-господарських потреб – 69 (10%); перенесені до музеїв просто неба або взяті під охорону як пам'ятки культури – 9 (1,3%)¹⁹.

Принагідно слід зазначити, що під час акції «Вісла» з 28 квітня до 28 липня 1947 р. із українських етнічних теренів на західні і північні землі Польщі було виселено 140 575 українців, із них близько 100 тис. вірні УГКЦ, з якими переселено 62 священники. Це духівництво було безпосередньо підпорядковане генеральному вікарієві Перемишльської єпархії УГКЦ о. В.Гринику і генеральному вікарієві апостольської адміністрації Лемківщини о. А.Злупку, котрі, у свою чергу, підпорядковувалися примасові Польщі кардиналові А.Гльонді, а після його смерті від грудня 1948 р. – новому примасу С.Вишнєському. Українців-мирян на нових землях переслідувало відчуття приниження й другорядності²⁰.

Таким чином, можна окреслити вектори примусового руху духівництва УГКЦ Перемишльської єпархії й апостольської адміністрації Лемківщини у 1944–1947 рр. Якщо взяти за базове число 351 парохію цих інституцій на 1939–1944 рр., із урахуванням, що одну парохію обслуговував один священник, та на кінець 1947 р. у Польщі залишилося на волі 62 священники УГКЦ; було вбито 64 отців; 70 репресовано польською владою (до цього числа входять і ті 22 ув'язнених у концтаборі в Явожно священники, яких утримували там до кінця 1948 р.), та враховуючи природні втрати, можна погодитись із М.Зюлковським, що на кінець 1947 р. в Польщі залишилося близько 115 священників УГКЦ²¹. Це майже збігається із даними генерального вікарія УГКЦ у Польщі о. В.Гриника, який зазначав у своєму звіті в Рим, що на березень 1948 р. у Польщі залишилося 111 греко-католицьких священників (53 з Перемишльської єпархії, 37 з апостольської адміністрації Лемківщини, 14 ієромонахів, із них 13 василіян), 4 семінаристи, 3 брати-василіяни, 112 черниць (50 сестер-йосифиток, 49 сестер-служебниць) і близько 100 тис. розпорошених по всій Польщі вірних УГКЦ²².

Характерними рисами існування в цей період духівництва і вірних УГКЦ у Польщі була сувора ізоляція від зовнішнього світу, а також неприязнь комуністичної влади Польщі і польського суспільства до всього українського (ситуація дещо змінилася 1956 р., коли українцям було дозволено повертатися на терени, з яких їх було виселено під час операції «Вісла» 1947 р.). Зрозуміло, що у таких умовах духівництво УГКЦ не могло відновити свою церкву у Польщі, яка змушена була існувати в межах римо-католицької. У 1957 р. апостольська столиця довірила примасові Польщі опіку над греко-католиками в Польщі. Від імені примаса справами східного обряду керував генеральний вікарій для греко-католиків із осідком у Перемишлі. Наступного року римо-католицька духовна влада дозволила греко-католицькому духівництву (близько 25 осіб) створювати релігійні осередки.

Із документів даного періоду також випливає, що деяка кількість духівництва УГКЦ вибралася у 1944–1946 рр. на Захід (самостійно або із загонами УПА), а частина отців (приблизно 150) була депортована разом зі своїми парохіями в УРСР, де вони могли влитися до УГКЦ Станіславської або Львівської єпархій (до 1946 р. це було реальним), «возз'єднатися» із Російською православною церквою (після 8–10 березня 1946 р.) або бути репресованим чи перейти у підпілля.

Дещо відмінною була доля автокефального православного духівництва Холмщини і Підляшшя. На 1944 р. Холмсько-Підляська православна єпархія налічувала 183 парохії, 162 храми, 172 священника, 20 дияконів, а також

320 тис. українського населення²³. Очолював цю єпархію з листопада 1940 р. архієпископ Іларіон (І.Огієнко). У 1942–1943 рр. жертвами терору з боку АК, «хлопських батальйонів» та інших польських боївок стали 12 священників і 10 дяків єпархії²⁴. Відтак на середину 1944 р. на Холмщині і Підляшші припинили своє існування 80% українських шкіл, 50% кооперативних установ і близько 20% православних парохій. У процесі українсько-польського переселення у 1944–1946 рр. більшість православного духовництва Холмсько-Підляської єпархії разом зі своїми парохіянами переїхали в УРСР. Опинившись на території Волинсько-Рівненської єпархії РПЦ не всі священнослужителі побажали ввійти до структури Московського патріархату. Так, 13 священників і 5 дияконів заявили владі Миколі (Чуфаровському) про належність до Автономної православної, а 23 священники і 2 диякони – до Автокефальної церкви. Під тиском органів влади владика Микола перерукоположив понад 100 колишніх автокефальних і автономних священнослужителів. При чому, цей процес був досить млявим, про що свідчить повідомлення локачинського благочинного протоієрея П.Борисевича на ім'я вповноваженого Ради у справах РПЦ у Волинській області М.Діденка у кінці 1945 р. – із 19 парохій його благочиння лише 3 не перебували в юрисдикції владика митрополита Автокефальної церкви Полікарпа (Сікорського), а після визволення «... майже всі визнають патріаршу юрисдикцію»²⁵. Частина цього духовництва переїхала до інших єпархій РПЦ як УРСР, так і РРФСР, незначна кількість зуміла під час депортації емігрувати на Захід, але певну частину депортованого духовництва уповноважений М.Діденко вважав солідарними із українськими націоналістами, особливо тих, які були висвячені владикою Полікарпом і провадили служби українською мовою (у 1944–1950 рр. було заарештовано і засуджено 42 священників і дияконів УАПЦ²⁶). Натомість та частина духовництва Волинсько-Рівненської єпархії РПЦ, котра погодилася на співробітництво з радянським режимом, активно використовувалася для здійснення державної церковної політики щодо УГКЦ у Львівській, Тернопільській, Станіславській (Івано-Франківській) областях.

Отож, переселення 1944–1946 рр., а згодом ще й операція «Вісла» 1947 р., переламали життя українців на своїх етнічних землях у Польщі і ледь не стерли їх із релігійної карти цієї країни. Щоб не бути однобічним, варто простежити бодай епізодично, як ці події зачепили римо-католицьку церкву і її вірних на території УРСР.

У 1944–1948 рр. до Польщі було депортовано 5652 духовні особи (священників, ієромонахів, братів і сестер різних орденів і згромаджень), у тому числі із Литви (752), Білорусії (304), України (2493), інших територій СРСР (2103)²⁷. Дані по УРСР стосуються західних областей республіки.

Сподіватися на несуперечливу статистику (хоча це для нас не є основним) коли тривають міграційні процеси годі. Так, наприклад, після встановлення кордону між Польщею і СРСР у 1945 р. на території Західної України залишилося 408 парохій Львівської архієпископії, 133 – Луцької дієцезії і 75 – Перемишльської дієцезії²⁸. Це дані польських джерел. Натомість уповноважений Ради у справах релігійних культів в УРСР П.Вільховий на ім'я голови Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР І.Полянського 13.11.1945 р. надіслав інформаційний звіт, в якому було зазначено, що на червень 1945 р. було виявлено 652 громади римо-католиків, в яких служило 542 священники, із них 1 єпископ, 428 ксьондзів, 84 каноніки, 29 деканів²⁹. А на вересень 1945 р. ці дані вже дещо змінилися. Римо-католицьких громад налічувалося 594, духовництва – 451 (у т. ч. 1 єпископ, 20 деканів, 338 ксьондзів, 83 каноніки)³⁰. Це зменшення було пов'язане із виїздом поляків до Польщі. Згодом П.Вільховий зробив порівняння, з якого випливає – якщо у першій половині 1945 р. у парохіях РКЦ у західних областях УРСР налічувалося 754 ксьондзи і 1 архієпископ Ль-

вівської архідієцезії (Е.Базяк), то внаслідок депортації поляків до Польщі на кінець 1945 р. залишилося 227 громад (135 ксьондзів на чолі з архієпископом Е.Базяком)³¹.

Загалом Львівська архідієцезія, котру до листопада 1944 р. очолював архієпископ Твардовський, а після його смерті – архієпископ Е.Базяк, у 1939 р. налічувала 28 деканатів, з них 10 – на Львівщині, 8 – на Тернопільщині, 7 – на Станіславщині, 3 – на Дрогобиччині. Ці деканати сумарно налічували 400 парохій, 434 костели, 675 каплиць (дочірніх парохіяльних костелів), 754 священика, духовну семінарію (у жовтні 1945 р. переїхала до Польщі), теологічний факультет у Львівському університеті, друкарню і понад 5 тис. га орної землі і лісу. До курії крім архієпископа входили канцлер о. Галуневич, нотаріус о. Чесоцький, секретар о. Гумоль. Курія була розпущена владикою Е.Базяком восени 1945 р.³²

За іншими даними, у 1939 р. Луцька дієцезія, очолювана єпископом А.Шельонжеком, налічувала 154 парохії, 270 костелів, 238 ксьондзів, 322 тис. вірних, а Львівська архідієцезія – 475 парохій, 754 священики, 249 ченців і 1 079 000 вірних або 28 деканатів, 416 парохій, 754 священика дієцезального, 249 ченців, 2470 черниць, 194 брати, 69 монастирів і чернечих чоловічих домів, 292 жіночі монастирі і доми, 34 різних чинів і згромаджень та 1 079 108 віруючих³³.

Римо-католицькі деканати Львівщини налічували на кінець 1944 р. 285 костелів, із них 124 парохіяльних і 161 – дочірній (каплиці), у котрих служило 180 ксьондзів³⁴ (без чернецтва). Тоді ж налічувалося 486 черниць, 22 жіночих монастиря, 21 філія жіночих монастирів, 166 ченців і 17 чоловічих монастирів³⁵. Депортація духівництва і чернецтва РКЦ із Львівщини проходила під наглядом уповноваженого Ради у справах релігійних культів у Львівській області П.Кучерявого, який у таємному звіті на ім'я вповноваженого Ради у справах релігійних культів в УРСР П.Вільхового інформував, про перебіг акції. Першим спеціальним поїздом 25 квітня 1946 р. виїхало 219 осіб священиків, монахинь і монахів. Цим же поїздом виїхав архієпископ Е.Базяк, для якого було подано м'який вагон, що охоронявся до часу відправки. Уповноважений П.Кучерявий особисто відвіз владика автомобілем на вокзал, де той із ним тепло попрощався, подякувавши в його особі «радянському урядові і товаришеві Й.Сталіну за добре ставлення» до польського населення і римо-католицького духівництва³⁶. Другий етап відбувся 14 травня того року, коли спеціальним поїздом виїхало 353 ксьондзи, ченці і черниці, а з ними – 160 старців монастирів. І під час третього етапу (кінець травня – початок червня) виїхало майже все духівництво й чернецтво РКЦ Львівщини.

Таким чином, у Польщі опинилось понад 200 тис. поляків, що майже паралізувало діяльність Львівської архієпархії. Відтак на кінець 1946 р. у Львівській області налічувалося 16–20 тис. римо-католиків, 7 діючих костелів (4 у Львові і 3 – у Золочеві, Поморянах і у с. Дунаїв Поморянського району), в яких служили 8 священиків, котрим допомагали 4 черниці³⁷. Спорожнили понад 200 храмів РКЦ. Більшість костелів і монастирських приміщень використовувались як клуби, бібліотеки, читальні, кінотеатри, спортивні зали, склади, бази тощо.

У Тернопільській області за попередніми даними обласного вповноваженого Ради у справах релігійних культів І.Чирви у 1945 р. діяли 229 костелів (111 священиків)³⁸, а також було 4 чоловічі монастирі із 61 ченцем і 4 жіночі монастирі із 30 черницями³⁹. Тоді ж до Польщі виїхало 50 ксьондзів. А на 1 грудня 1945 р. в області діяв лише 131 костел (61 священик)⁴⁰. На 20 червня 1946 р. Тернопільщину покинули 107 263 поляки, у т. ч. 48 священиків, 151 черниця і 8 ченців⁴¹. На кінець 1946 р. з Тернопільщини до Польщі виїхало понад 230 тис. осіб, а залишилося близько 3 тис. римо-католиків. Разом із ними залишилися 7 ксьондзів на 10 діючих римо-католицьких громад у містах Тер-

нополі, Кременці, Шумську, Борщові, Збаражі, Підволочиську і селах Ридодуби та Хом'яківка Білобожницького району, Лосяч Скала-Подільського району, Коралівка Борщівського району⁴².

Зі статистичних даних обласного вповноваженого випливає, що на Тернопільщині у 1945 р. релігійні громади мали у своєму користуванні 270 костелів і 45 каплиць (дочірніх храмів)⁴³. Порожніми на кінець 1946 р. в області стояли 260 костелів і 45 каплиць, котрі влада планувала використати під культурні й освітні заклади та господарські приміщення. Із них на 1 липня 1945 р. 49 костелів були зруйновані⁴⁴. Нехай порівняно незначна, але все-таки присутність римо-католицизму на Тернопільщині насторожувала обласного вповноваженого («якщо взяти до уваги фанатизм віруючих цієї церкви і ту обставину, що частина священників спеціально залишена духовним центром у СРСР для відповідної роботи серед віруючих, котрі не виїхали в Польщу», то «ця обставина змушує бути особливо пильним і систематично вивчати діяльність духівництва та церковного активу вказаної церкви»⁴⁵).

Напередодні Другої світової війни на Станіславщині налічувалося 191 608 римо-католиків, 207 костелів (включно із каплицями), 14 монастирів, 85 парохій та 155 ксьондзів⁴⁶. На 1 жовтня 1944 р. в області діяв 131 храм РКЦ⁴⁷. Із 14 монастирів 5 були у Станіславі – чоловічий монастир отців-езуїтів (5 ченців), жіночі монастирі сестер-альбертинок (8 черниць), сестер-служебниць (4 черниці), сестер-уршулянок (9 черниць) і сестер милосердя (5 черниць)⁴⁸. На початок 1945 р. діючими були тільки 65 костелів⁴⁹, а на кінець першого півріччя того ж року – 53⁵⁰.

Як бачимо, процес депортації суттєво вплинув на зменшення кількості громад віруючих (включно із духівництвом) на теренах Станіславської області. За даними вповноваженого Ради у справах релігійних культів у Станіславській області П.Сердюченка, на 1 квітня 1947 р. в області діяло тільки 6 громад РКЦ, 2 ксьондзи, котрі проводили відправи у 5 діючих костелах у Станіславі, Бурштині, Болехові, Букачівцях, Ценяві, а громада римо-католиків із Кутів використовувала костел у Вишніці⁵¹ як незареєстрований. Громади налічували понад 2 тис. віруючих. Той же вповноважений раніше (12 березня 1947 р.) інформував свого республіканського керівника П.Вільхового, що за даними райвиконкомів на 1 січня 1947 р. в області налічувався 131 костел РКЦ, із них 3 діючих у містах Станіславі, Букачівцях і Бурштині, 8 – уже зайнятих під складські приміщення і 120, які поки що стояли пустою⁵².

Статистика зменшення римо-католицизму на західноукраїнських землях не відображає всієї трагедії депортації українського населення з Польщі і польського населення – з УРСР. Взаємна ненависть гостро проявилася в акціях терору, і, як завжди буває в історії, виграла третя сторона – Кремль з його антигуманною теорією і практикою комуністичної, атеїстичної ідеології. Польська прокомуністична влада очистила для свого правління ґрунт від націонал-патріотичного українства і його духовної опори, а комуністична влада Москви й Києва – від волелюбної польськості та її духовної і національної опори римо-католицької церкви.

Духівництво гинуло разом зі своїми парохіянами, починаючи ще з 1943 р. Так, у жовтні того року у Грубешівському повіті від рук польських бойовиків загинули отці С.Захарчук, М.Гальць, І.Панчук. У другій половині 1943 р. у Замістському повіті загинули отці О.Марцинкевич із Шевні і дяк А.Мисик із Лашева⁵³. 10 березня 1944 р. під час нападу польських збройних формувань на с.Ласків Грубешівського повіту разом із 200 мешканцями села загинув о. Л.Коропчук⁵⁴.

Під час німецької окупації польське підпілля на Перемишльщині, Ярославщині й Любачівщині вбило священників УГКЦ отців М.Головача, Я.Кнейчука, М.Ліськовича, Д.Німиловича, Б.Семківа, І.Федевича, С.Шалаша, Я.Щирбу⁵⁵.

Отці М.Мацюк, В.Ридош і П.Саноцький перебралися у східну (українську) частину Перемишльської єпархії, але й там у 1944–1945 рр. загинули від рук польської боївки із с.Закостілля біля Мостиськ. Інші священики шукали порятунку у західній (польській) частині цієї ж єпархії, але не знаходили, бо гинули від польських угруповань. Це отці П.Вовк у Горинці, В.Лемцьо в Павлокомі, М.Мазур у Тарнавці, Б.Семків у Кречовичах⁵⁶, А.Слюсарчик із Люблинця, І.Дем'янчик зі Скопова, О.Білик із Березки⁵⁷ та ін.

10 серпня 1944 р. польською боївкою був убитий о.М.Ліскевич із Домниці Дукалянського деканату на Лемківщині⁵⁸. 10 липня 1945 р. під час польської армійської акції у Дрезні загинув із родиною о. М.Думанський, парох із Костарівців⁵⁹.

Милосердя не знала й українська сторона. Так, 23 листопада 1944 р. у с.Сороцьке Терехівлянського району під час похорону бійця винищувального батальйону Кобильника (а поляки становили більшість особового складу цих підпорядкованих НКВС формувань) по поховальній процесії з будинків приречених на виселення членів родин бійців УПА Чуйки та інших було відкрито кулеметний вогонь – на місці загинули ксьондз Джизда і 9 жінок. Між «стрибками» (так місцеве населення називало бійців винищувальних батальйонів) і нападаючими зав'язався бій, під час якого інша група бійців УПА напала на будинки, де проживали родини «стрибків». У результаті терористичної акції під час процесії було вбито 13 осіб місцевого польського населення і ще 15 – у будинках⁶⁰.

У різдвяну ніч, 24 грудня 1944 р., загін УПА напав на с.Ігровиця Великоглибочицького району. Під час нападу загинув ксьондз парох Ст.Щепанкевич, його матір, брат і сестра. Така ж доля не оминула 85 поляків, а проборство було підпалене⁶¹.

2 лютого 1945 р. вояки УПА напали на с.Червоногради Товстенського району і вбили ксьондза Юраша, 48 поляків і понад 20 осіб поранили. Через збройний опір села не захопили і відійшли до монастиря сестер-шариток у Ниркові, де замордували двох черниць⁶². Подібні приклади терору УПА проти польського населення і римо-католицького духовництва можна навести й з інших західноукраїнських областей.

Щоби прискорити процес депортації поляків НКВС і НКДБ також почали застосовувати свої методи в першу чергу проти римо-католицького духовництва, яке користувалося авторитетом у своїх парохіян. Тож не дивно, що нарком держбезпеки УРСР С.Савченко в рапорті від 3 лютого 1945 р. на ім'я першого секретаря ЦК КП(б)У М.Хрущова зазначав, що «активну підтримку польським націоналістичним організаціям в їх діяльності, яка спрямована на зрив Люблінської угоди, усюди надавало римо-католицьке духовництво, серед якого виявлено велику кількість учасників АК, ендеків і членів інших антирадянських організацій. Ряд римо-католицьких ксьондзів – архієпископ Шельонджек, ксьондзи Буковинський, Голандзовський, Гладішевич, Бохенек, Хвірут та ін. проводили активну антирадянську пропаганду під час служби божої в костелах. Під час арешту деяких із них і під час обшуків в окремих костельних приміщеннях були конфісковані документи підпільних польських організацій, нелегальні газети, листівки, зброя, друкарські машини і засоби радіозв'язку. Під час арешту учасника АК ксьондза Драбина, який був референтом інформації підпільної газети «Подг'ялянин», у самбірському костелі було знайдено і конфісковано склад медикаментів АК, загальною вагою близько 12 пудів. У ксьондза Келлера в домініканському монастирі у Львові конфісковано антирадянські листівки. Під час обшуку в келії настоятеля монастиря кармелітів у Львові ксьондза Петинського було виявлено схований і замаскований у стіні сейф, де були два радіоприймачі, великий запас харчів. Із зізнань заарештованих у Долині Станіславської області активних учасників АК Смаговича і Стжала, в яких було конфісковано велику кількість зброї, захованої у спеціальних криївках, з'яс-

увалося, що частина зброї переховується в ксьондзів м. Долина – Смолюка та Сариса. Готуємо їх арешт. Подібні факти антирадянської діяльності римо-католицького духовництва відзначаються і в інших місцевостях областей Західної України»⁶³.

Зрозуміло, що ці та інші арешти римо-католицького духовництва викликали обурення й протести як польського населення, так і люблінського про радянського уряду. Водночас вони остаточно відкрили очі полякам на сувору реальність радянської дійсності – або дорога до Сибіру, або виїзд (якнайшвидший) до Польщі. Польське населення обрало виїзд, тим більше, що до цього підганяв і терор із боку УПА. Якщо у 1944 р. виїзд був доволі млявим, то вже у перших місяцях 1945 р. набув рис масового процесу.

Таким чином, за далеко неповними даними із західних областей УРСР у 1944–1946 рр. у Польщу було переселено з Тернопільської області – 74 467 сімей (233 617 осіб), Станіславської – 26 568 сімей (77 930 осіб), Львівської – 85 235 сімей (218 711 осіб), Дрогобицької – 40 286 сімей (115 278 осіб). Усього із цих областей було переселено 226 556 сімей у складі 645 536 осіб⁶⁴. З Волинської області виїхало 20 867 польських сімей (64 798 осіб), Рівненської – 22 128 сімей (69 075 осіб), Чернівецької – 2993 сімей (10 573 особи). Сумарно із цих трьох областей до Польщі виїхало 45 988 сімей у складі 144 446 осіб⁶⁵. А загальна кількість тих, хто виїхав, становить 272 544 сім'ї у складі 789 982 осіб. За національністю депортовані польські громадяни становили: 746 993 поляка, 30 406 євреїв, інші (мішані родини, польські цигани) – 12 581⁶⁶.

У чотирьох західних областях УРСР (Львівській, Дрогобицькій, Тернопільській і Станіславській) залишилося від 150 до 250 тис. поляків римо-католицького віровизнання⁶⁷. Усі ці дані є приблизними.

Якщо ж підсумувати, скільки на кінець 1946 р. – на початок 1947 р. в західних областях УРСР залишилося діючих костелів, римо-католицьких громад і духовництва, то цифри будуть значно меншими. До такого припущення спонукає конфесійний аналіз чисельності римо-католицьких віруючих на кінець 1946 – початок 1947 рр.

Так, у Станіславській області налічувалося 6 римо-католицьких громад, 2 ксьондзи, 5 діючих костелів і приблизно 2000 віруючих. Щодо останнього, то жоден із обласних уповноважених Ради у справах релігійних культів не подає інформації, пасивні це віруючі чи активні. Але судячи з того, що це була реальна фіксація кількості присутніх під час літургій, таким чином, будемо вважати, що це число відповідає чисельності активних практикуючих віруючих. Проте яким був їх відсоток до загального числа римо-католиків області залишається під питанням. У Львівській області налічувалося 7 римо-католицьких громад, 8 ксьондзів, 4 черниці, 7 діючих костелів і 20 000 віруючих. У Тернопільській області нараховувалося 10 римо-католицьких громад, 7 ксьондзів, 10 діючих костелів і 3000 віруючих.

Таким чином, разом у західних областях УРСР на початок 1947 р. налічувалося 23 римо-католицькі громади, 17 ксьондзів, 4 черниці, 22 діючих костелів і приблизно 25 тис. активних практикуючих віруючих.

Якщо ці дані порівняти з даними на 1944 р., то побачимо, що римо-католицька церква в УРСР зазнала величезних втрат, як, зрештою, і Українська греко-католицька церква в Польщі. І якщо для РКЦ у Західній Україні чи не найважливішим було зберегти невеличкі островки діючих релігійних громад і костелів, котрі перебували під атеїстичним тиском державної влади аж до середини 1980-х рр., то для УГКЦ у Польщі процес поступового відродження почався вже з 1957 р., але лише 17 травня 1989 р. польська державна влада гарантувала юридичне визнання Перемишльської капітули УГКЦ.

¹ Сергійчук В. Трагедія українців в Польщі. – Тернопіль, 1997. – С.231.

² Там само. – С.234.

³ Там само.

⁴ Там само. – С.236.

⁵ Дані головного представника уряду УРСР у справах евакуації польських громадян О.Цоколя від 15.09.1946 р. на ім'я Д.Коротченка під титулом «Звіт про проведену роботу головного представника уряду УРСР у справах евакуації польських громадян з території західних областей України за період з 10 жовтня 1944 р. по 15 вересня 1946 р.» // Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля. – Тернопіль, 1997. – С.91.

⁶ Горний М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ ст. – Л., 2002. – С.265.

⁷ *Szcześniak A., Szota W.* Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. – Warszawa, 1973. – S.214.

⁸ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. – Кн.2 – К., 1994. – С.540.

⁹ Там само. – С.29–31.

¹⁰ Таку кількість священників апостольської адміністрації Лемківщини на 1941 р., спираючись на дані Держархіву у Перемишлі (Archiwum Państwowe w Przemyślu; APP), подає К.Новаковський у статті «Administracja Apostolska Lemkowszczyzny w latach 1939–1947» (у кн.: Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. – Т.3. – Przemyśl, 1996. – С.233).

¹¹ Козак М. Пом'яни, Господи, душі слуг твоїх. – Перемишль; Л., 2002. – С.22.

¹² Там само. – С.32–33.

¹³ *Wojewoda Z.* Zarys historii Kościoła Grekokatolickiego w Polsce w latach 1944–1989. – Kraków, 1994. – S.32.

¹⁴ Козак М. Пом'яни, Господи... – С.243. Утім, уже на С.249 він подає кількість 67 греко-католицьких священників Перемишльської єпархії, котрі були знищені у згаданий період, але число 41 – убитих священників на території Польщі – підтверджено ще раз. Натомість Є.Місило (див. його працю: Греко-католицька церква в Польщі (1944–1947) // Варшавські українознавчі записки. – №1. – (1989). – С.210; а також у: Акція «Wisła»: Dokumenty. – Warszawa, 1993) твердить, що від рук формувань АК і «хлопських батальйонів» під час депортації загинуло 24 греко-католицьких і православних священників. Цю цифру використовує й Б.Боцюрків (Українська греко-католицька церква і радянська держава (1939–1950). – Л., 2005. – С.182). Пор.: Гарасим І. Нарис вибраних аспектів історії греко-католицької церкви в Польщі (1945–1985) // Зустрічі (Варшава). – 1990. – №5-6. – С.22, наводить число 39 священників, котрі стали жертвами польського підпілля у 1943–1947 рр. Й.Лукашов (Łukaszow J.) (Walki polsko-ukraińskie 1943–1947 // Zeszyty Historyczne. – Zesz.90. – Paryż, 1989. – С.191) для періоду 1945–1946 рр. зазначає, що загинуло 35 або 48 греко-католицьких священників і 3 православних.

¹⁵ Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. – Т.3. – Przemyśl, 1996. – С.243. Пор.: Ibid. – Т.4. – Przemyśl, 1998. – С.347.

¹⁶ Ibid. – Т.3. – С.244–245.

¹⁷ Ibid. – С.245.

¹⁸ Ibid. – Т.4. – С.352.

¹⁹ Козак М. Пом'яни, Господи... – С.246–247.

²⁰ Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. – Т.4. – С.348–351.

²¹ *Ziótkowski M.* Gdzie jest Kościół, tam jest nasza dusza, tam jest i nasz Naród // Dar Polski Białorusinom, Rosjanom i Ukraincom na Tysiąclecie ich Chrztu Świętego. – London, 1989. – С.152.

²² Гриник В. Церква в рідному краю і в Польщі (Архів єпископа УГКЦ Івана Бучка у Римі) // Боцюрків Б. Українська греко-католицька церква і радянська держава... – С.186.

²³ Горний М. Українська інтелігенція... – С.248. Див. також: Холмський церковний народний календар на 1943–1944 рр. – Холм, б.р. – С.41.

²⁴ Горний М. Українська інтелігенція... – С.256.

²⁵ Державний архів Волинської області. – Ф.393. – Оп.3. – Спр.1. – Арк.25.

²⁶ Борщевич В. Доля священників УАПЦ Волині у 1944–1950 рр. – Луцьк, 1997. – С.52.

- ²⁷ *Korda Ł.* Działalność polskiego duchowieństwa katolickiego w ZSRR (1945–1980) // *Dar Polski Białorusinom, Rosjanom i Ukraińcom na Tysiąclecie ich Chrztu Świętego.* – London, 1989. – S.167. Див. також: *Czerniakiewicz J.* Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944–1948. – Warszawa, 1987. – S.47.
- ²⁸ *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa.* – Т.4. – S.390.
- ²⁹ *Ткачов С.* Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. – С.172–173.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Там само. С.Ткачов подає цю статистику, спираючись на: Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1640. – Арк.16, 95, 171.
- ³² Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф.Р-1332. – Оп.2 – Спр.6. – Арк.42.
- ³³ *Kumor B.* Historia Kościoła. – Część 8: Czasy współczesne 1914–1992. – Lublin, 1996. – S.213, 432. Кількість парохій є меншою, ніж кількість костелів. Це зумовлене тим, що в дану парохію входило декілька населених пунктів, котрі мали свої костели як дочірні.
- ³⁴ ДАЛО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.449. – Арк.139.
- ³⁵ Там само. – Спр.439. – Арк.40.
- ³⁶ Там само. – Ф.Р-1332. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.48.
- ³⁷ Там само. – Арк.57–59.
- ³⁸ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.283. – Арк.78.
- ³⁹ Там само. – Ф.П-3241. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.22.
- ⁴⁰ Там само. – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.283. – Арк.79.
- ⁴¹ Там само. – Спр.608. – Арк.5–6. Як бачимо із цих даних, попередньо наведена статистика обласного вповноваженого щодо чернецтва, і, зокрема, жіночого, була не точною. Натомість дані, виявлені безпосередньо під час переселення, котре контролювалося відповідними органами, а щодо духовних осіб – уповноваженим Ради у справах релігійних культів, заслуговують на значно більшу довіру.
- ⁴² Там само. – Спр.1454. – Арк.9–15.
- ⁴³ Там само. – Арк.57–58.
- ⁴⁴ Там само. – Спр.253. – Арк.38.
- ⁴⁵ Там само. – Спр.1454. – Арк.34.
- ⁴⁶ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф.2. – Оп.7. – Спр.538. – Арк.7.
- ⁴⁷ Там само. – Ф.Р-388. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.111–112.
- ⁴⁸ Там само. – Ф.Р-388 сч. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.17–18.
- ⁴⁹ Там само. – Спр.38. – Арк.11.
- ⁵⁰ Там само. – Ф.Р-388. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.111–112.
- ⁵¹ Там само. – Спр.5. – Арк.39–41.
- ⁵² Там само. – Оп.2. – Спр.64. – Арк.41.
- ⁵³ *Горний М.* Українська інтелігенція... – С.257.
- ⁵⁴ Там само. – С.258.
- ⁵⁵ *Козак М.* Пом'яни, Господи... – С.14–15.
- ⁵⁶ Там само. – С.15.
- ⁵⁷ Там само. – С.16.
- ⁵⁸ *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa.* – Т.3. – S.237.
- ⁵⁹ *Ibid.* – S.240.
- ⁶⁰ ДАТО. – Ф.П-25. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.8–9. Див. також: *Ткачов С.* Польсько-український трансфер... – С.109–110.
- ⁶¹ Там само. – С.112–113.
- ⁶² Там само. – С.150.
- ⁶³ Там само. – С.174–175.
- ⁶⁴ *Сергійчук В.* Депортація поляків з Галичини в Польщу в 1944–1946 роках // *Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.).* – Івано-Франківськ, 1997. – С.257.

⁶⁵ Ткачов С. Польсько-український трансфер... – С.91.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Hryciuk G., Stoćkyj J. Studia nad demografią historyczną i sytuacją religijną Ukrainy. – Lublin, 2000. – S.62. Українські дані щодо кількості переселенців не збігаються з польськими. Так, наприклад, Я.Чернякевич подає, що з Тернопільської області переселилося до Польщі 213 026 осіб (Czerniakiewicz J. Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944–1948. – Warszawa, 1987. – S.134). Інший польський дослідник П.Еберхардт називає цифру 229 700 поляків, котрі виїхали з Тернопільщини (Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku. – Warszawa, 1994. – S.173). За даними районних уповноважених уряду Польської Народної Республіки у справах евакуації польського населення за період 1944–1946 рр. було евакуйовано (дані по трьох областях) з Львівської області – 257 929 поляків, 17 265 євреїв, 5423 особи інших національностей; зі Станіславської – 99 616 поляків, 2218 євреїв, 2579 інших; із Тернопільської – 254 348 поляків, 4119 євреїв, 10 157 інших; разом по областях 611 893 поляки, 23 602 єврея, 10 157 інших (у підсумку 645652 особи) (Archiwum Akt Nowych. – Sygn. Rejonowy Pełnomocnik Rządu RP do spraw Ewakuacji Ludności Polskiej. – Т.3–6). Див. також: Hryciuk G., Stoćkyj J. Studia nad demografią historyczną i sytuacją religijną Ukrainy. – S.109. Для порівняння, С.Ткачов, спираючись на вже згадуваний звіт О.Цоколя на ім'я Д.Коротченка подає, що «залишилось неевакуйованих польських громадян із тих, що подали заяви, – 29 211 родин, або 69 923 особи, з них подали заяви про відмову від евакуації 6455 родин, або 17 163 особи, вибули з районів діяльності райпредставництва, де вони були зареєстровані на виїзд у Польщу – 3610 родин, або 8463 особи; померло і засуджено – 2712 осіб» (див.: Ткачов С. Польсько-український трансфер... – С.90).

The paper deals with the impact on confessional life of religious communities in Western Ukraine and Eastern Poland caused by the process of transmigration of Ukrainians from Poland and Poles from Ukraine.

До 100-річчя від дня народження П.Ю.Шелеста

Ю.І.Шаповал*

ПЕТРО ШЕЛЕСТ У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XX СТОЛІТТЯ

Статтю присвячено одному з найцікавіших українських політиків XX століття. Автор аналізує життєвий шлях, особисті риси та політичну лінію П.Шелеста, який очолював ЦК КПУ з 1963 до 1972 р. Він обстоював інтереси України, вимагав дотримання московським керівництвом офіційно декларованих принципів у взаєминах Центру і союзних республік. Це та зусилля політичних конкурентів створили П.Шелесту імідж «надмірного» українського патріота, який нібито плекає плани більшої «автономізації» України. Стаття містить спробу намалювати реалістичний портрет П.Шелеста, деконструювати міфи і стереотипні уявлення щодо нього.

Є всі підстави стверджувати, що документальних даних та інших свідчень щодо П.Шелеста не бракує. Спектр і еволюцію оцінок його діяльності можна виразно прослідкувати навіть за енциклопедичними і довідковими виданнями¹.

* Шаповал Юрій Іванович – д-р іст. наук, професор, завідувач відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАНУ.